

Ұ.Жанбершиева, Г.С.Оралова, А.Т.Төлебаева, Г.А.Камишева

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
E-mail.ru: ulzhan1954@mail.ru, Gulzi-oralova@mail.ru, aidyn42@mail.ru,
kamisheva_gulnur@mail.ru

Сыр сүлейлерінің (Тұрмағамбет, Жүсіп, Омар) мысал өлеңдеріндегі Шығыстық дәстүр

Аңдатпа. Мақалада Сыр сүлейлері Тұрмағамбет Ізтілеуов, Шораяқтың Омары, Қаңлы Жүсіп Қадірбергенұлы т.б. мысалдарындағы Шығыстық дәстүр сөз болады. Сүлейлер мысалдарындағы Шығыстық дәстүрге талдама жасалды. Қазақ поэзиясы мен Шығыстық ұқсас сюжеттер, сарындық қайталаулар, сабақтастық айқындалады. Мысалдардың танымдық қызметі сараланады. Ойды айқындай түсетін шығыстық сюжетке құрылған мысалдар арқылы Сыр сүлейлері дүниетанымының даралығына дәйектемелер келтіріледі.

Сыр сүлейлері ұстаған Шығыстық дәстүрдің маңызы ашылады. Әдебиет зерттеуші ғалымдардың Сыр сүлейлері туралы пікірлерін салыстыра отырып, тың тұжырымдар айтылады. Тұрмағамбет, Жүсіп, Омар мысалдары назарға алынып, тәрбиелік мәніне баға беріледі. Осы үш шайырдың мысал өлеңдерінің шығармашылық ерекшелігі Сыр сүлейлері әдеби мұраларының өзіне тән сыр-сипатын аңғартады. Мақалада мысал өлеңдердегі шығыстық сипатты талдай отырып, Сыр сүлейлерінің шығармашылығы ұлт әдебиетінің құрамдас бөлігі екендігін айқындай түседі.

Қазақ ғылымындағы фундаментальды зерттеулерді негізге ала отырып, шығыстық мотивтерді кешенді түрде ашу көзделді. Әлемдік және ұлттық әдеби-мәдени байланыстар мен Шығыстық дәстүрдің маңызы айқындалады. Нәзирагөйлік дәстүріндегі ақындардың үлесі айқындалып, ақындық көркемдік ойлау жүйесі сараланды. Мысалдардағы Шығыстық үлгі мен гивраттық ойлар танымдық тұрғыдан анықталды. Сыр сүлейлері мысалдарындағы Шығыстық дәстүрдің мағыналық ерекшелігі ашылып, ұлттық құндылық екені дәлелденеді.

Түйін сөздер: Сыр сүлейлері, шығыстық мотив, шығыстық дәстүр, рухани мұра, ұлттық құндылық, гивраттық ойлар, нәзирагөйлік әдіс, шығыстық ықпал, мысал жанры.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-121-131>

Кіріспе. Қазақ сөз өнерінің көркемдік жалғасы болып табылатын Сыр сүлейлері шығармаларында Шығыстық үлгідегі гуманистік ойлар қалыптасып, қазақ әдебиетін тақырып, мазмұн, форма, жанр жағынан байытып отырған. «Сүлей» сөзінің беретін мағынасына назар аударсақ, бұл атау – халықтың жырауларға берген бағасы, «өлең-жырдың құдайы» деген ауыспалы мағынада қолданылатын термин ретінде қалыптасқан ұғым. «Сүлей» сөзі арабша-орысша сөздікте «салауи» яғни «табиғи дарын иесі, тума талант, шешен» деген мағынаны танытады [1, 591].

Әлем әдебиетінде ұқсас сюжеттер, сарындық қайталаулар әдеби ықпалдастықтар мен алмасулар болатыны сөзсіз. Қазақ әдебиетіне Шығыстық ықпалдың әсері ұлттық сананың кеңеюіне жол салды.

Сыр сүлейлерінде Шығыстық дәстүр қалыптасуына себеп болған жағдайларды айрықша атауға болады. Біріншіден, Сыр бойынан шығып, Орта Азиядағы медреселерден

білім алған ағартушы ғалымдардың бәрі де шығыстық үрдіс, дәстүрді ұстаған. Екіншіден, ислам дінінің қазақ поэзиясындағы адамгершілік-имандылық тақырыбын көркемдік ойлау жүйесі аясында дамытқан. Үшіншіден, географиялық орналасуы жағынан бір-біріне жақын орналасқан елдердің экономикалық қарым-қатынасы түрлі сауда-саттық арқылы араласуы негіз болды. Осылайша, Сыр бойын мекендеген халықтар, оның сөз өнерін ұстаған ақын-жыраулар сонау ежелгі дәуірден бастап, бүгінге дейін шығыстық классикалық әдебиеттің ықпалымен әдеби дәстүр қалыптастырған.

XIX-XX ғасырда Орта Азияның қалаларында білім алып, бай кітапханаларымен танысқан Сыр сүлейлері шығармаларында шығыстық дәстүр қалыптасып, шығыстық мотивтер көрініс тапқан. Сондықтан да болар Сыр сүлейлері шығыстық үлгіні ұстай отырып, адамгершілік-дидактикалық, гуманистік шығармалар қалдырды. Сондай шығармалардың бір саласы біз зерттеу нысаны етіп отырған мысал өлеңдердегі шығыстық мотивтер болып отыр.

Сыр сүлейлері Тұрмағамбет Ізтілеуов, Шораяқтың Омары, Жүсіп Қадірбергенұлы шығармашылық мұраларындағы ислам дінінің қағидаларын арқау еткен жанрдың бір түрі – мысал-хикая үлгілері екендігін байқауға болады.

XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында қазақ әдебиетінде нәзирагөйлік әдіспен Шығыстық сюжетке құрылған шығармалардың үлгілері жасалып, Шығыстық дәстүр қалыптасты. Мұсылмандық және Шығыстық классикалық әдебиетпен қаруланған Сыр сүлейлері исламдық мазмұндағы әдеби дәстүрдегі мысал үлгілерін жазып, имандылыққа тәрбиелеуге бет бұрған. Исламдық мәдениет тағылымымен танылатын мысал Шығыстың классикалық әдебиетінде тәлім-тәрбие, имандылық-адамгершілік тағылымын нысана ететін дәстүр болып саналады.

Шығыстық дәстүр сипаттарын әңгімелегенде әдеби байланыстар заңдылықтарын негізге ала отырып, ұлттық сипатта болғанына көз жеткіземіз.

Бүкіл қоғамдық ой-сананы қайта құрып жатқан бүгінгі таңда қазақ әдебиетінің өзге елдердің сөз өнерімен сан ғасырлық байланысын, тарихи тамырластығын танып білудің мәні ерекше. Ғасырлар бойы қалыптасқан Сыр әдебиетінің даму жолы халқымыздың рухани дүниетанымының көркемдік ойлау жүйесін танытады.

Сыр сүлейлері поэзиясы бұрын да зерттеліп жүр. Әдебиеттану ғылымында М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібай, А.Қыраубаева, М.Байділдаев, Т.Тебегенов, Ө.Күмісбаев, Б.Кәрібозұлы, Ұ.Жанбершиева, Ғ.Тұяқбаев, М.Қаржауов, Б.Жүсіпов, Ұ.Байбосынова, Г.Оралова т.б. еңбектерінде Сыр сүлейлері шығармаларының жанрлық, тақырыптық, көркемдік ерекшелігі, ұлттық сипаттылығы қарастырылған. Десек те, әлі де болса зерделей түсетін мәселелер бар. Сыр сүлейлерінің лирикалық өлеңдеріндегі бәйіт, ғазал, қасида, назым, төрттаған, шығыстық сюжеттерге негізделген қисса-дастандар, олардың нәзира үлгісінде жырлануы бүгінгі талғам мен талап тұрғысынан зерделеуді қажет етеді. Зерттеуші ғалымдардың пікірлерін басшылыққа ала отырып, шығыстық дәстүр мен шығыстық мотивтерге талдама жасауды жұмыстың негізгі нысаны етіп алдық.

Белгілі ғалым Б.Кәрібозұлы: «Сыр өңіріндегі әдебиет өкілдері Шығыс әдебиетінің дәстүріне ерекше ден қойып, Шығыстық классикалық әдебиетінің үздік туындыларын нәзира дәстүрімен немесе Шығыс сюжетіндегі аңыздар мен ертегілерге өз жандарынан қосып, қисса-хикаяттарды дүниеге келтіріп отырған», -деп ой түйеді [2, 30]. Ғалымның осы пікіріне сүйенетін болсақ, Сыр сүлейлері жазған мысал өлеңдер нәзира дәстүрімен Шығыстық сюжетке құрылғанын растайды. Нәзира дәстүрінде мысалдар жазып, шығыстық классикалық туындыларды жаңаша сөйлетіп, әлем әдебиетіндегі гуманистік идеяларға өзіндік үн қосқан Сыр сүлейлері Шығыстық дәстүрді қалыптастырып, ұрпақтан-ұрпаққа осы дәстүрді жалғастырып отырған.

Академик М.Базарбаев тұжырымымен айтқанда: «Дәстүр деген мағынаны жеке алып қарасақ, оның тек форма сыртқы түр, әшекеймен ғана бітпейтінін көруге болады, дәстүр сонымен бірге өзінен-өзі ұлттық сипатты бере алмайды. Тек ұлттық сипаттардан, ұлттық ерекшеліктерден дәстүрді шығаруға болады», - дейді [3, 121].

Олай болса, біздің зерттеу нысанымыз болып отырған ақындар мысалдарындағы Шығыстық дәстүр классикалық әдебиет үлгісінде халықтық дәстүрге негізделіп, ғибраттық, өнегелік идеяларға өзіндік үлес қосқан қазақ әдебиетіндегі көркемдік дәстүрді байыта түскен.

Шығыстық сюжетке құрылған мысалдардағы көркем мотивтер ортақ сарынға құрылады.

Зерттеу әдістері. Тақырыпты зерттеу барысында қол жеткен тұжырымдар мен түйінді нәтижелер Сыр сүлейлері мысалдарында кеңінен насихатталды.

Өмірдің шындығын, ондағы келеңсіз көріністерді, адам мінезіндегі түрлі мінез-құлық, іс-әрекеттерін сынай отырып, ізгілік, адамгершілік насихатын үлгі ететін туындылар жасауда Сыр сүлейлері осы эпостық жанрдың шағын түрін шығармашылықтарында ұтымды пайдалана білген шеберліктерін таныту тақырыптың өзектілігі болып табылады. Зерттеу нысанындағы тұлағалар шығармаларын жинақтау, тақырыптық-жанрлық тұрғыда топтастырып, мысал өлеңдерінің мәнін айқындауда шығыс сюжеттерін пайдалану, оны ұлт топырағына тән ырғақтармен, ұлт психологиясына жақындастыра суреттеуде сараптау, аналитикалық-талдау әдістері басшылыққа алынды. Жыр үлгісіндегі мысал өлеңдерінің көркемдік тәсілі мен мазмұндық бірлігін талдауда әдеби-теориялық талдаулар жасалды. Сыр сүлейлерінің мысал өлеңдерінің негізгі идеясы ғибраттық, гуманистік идеяға негізделген шығармалар екендігін айқындауда салыстырмалы-типологиялық талдау әдістері басшылыққа алынды. Мысал өлеңдерінде халықтың тұрмысын, әлеуметтік, қоғамдық қайшылықтарды қозғай отырып, халықтың мұң-мұқтажын, талап-тілектерін мысалдау тәсілдерімен көркем түрде бере білген ерекшеліктерін талдауда танымдық әдістер қолданылды. М.Иманғазин: «Мысал-әріден келе жатқан, эпостың шағын да өткір жанры. Мысал жанры көне дәуірден біздің заманымызға дейін әлемнің іргелі ақын-жазушыларының назарында болған, қызықты форма, ұғымды идея, халық тұрмысына ет жақын суреттеулерге толы әдеби жанр», [4, 251]-деген пікіріне сүйене отырып, Мысал өлеңдердің ишарат, түспалмен берілетін жанр екендігін танытуда, Сыр сүлейлері шығармаларында жазба әдебиеті мен ауыз әдебиеті үлгілерін қолдану, шығыс сюжетіне сүйене отырып, қоғамға пайдалы болуды насихаттау, тәлім, өнеге берудегі ойларын ашып, дәлел келтіруде зерттеу, талдау, баяндау, талдау әдістері қолданылды.

Мақаланы жазуда осы тақырыпқа қатысты зерттеу еңбектері бар ғалымдардың ой-пікірлері, мысал жанры турасындағы тұжырымдары теориялық және әдістемелік негіз ретінде қолданылды.

Тақырыптың өзектілігі. Сыр сүлейлерінің мысал өлеңдері бұрын-соңды жеке зерттеу объекті болған жоқ. Демек бұл тақырып айрықша қарастыруға, арнайы зерттеуге лайықты. Қазақ әдебиетінде Шығыс поэзиясының әсері, ықпалы, рухани байланыс, ықпалдастық келелі мәселе болып отыр. Сондықтан Сыр сүлейлері мысалдарындағы Шығыстық дәстүрді әдебиеттану қисындары аясында қарастыру жұмыстың өзектілігін айқындайды.

Ғалым Ө.Күмісбаев: «Шығыс поэзиясында бір тақырыпты бірнеше ақындардың жарысып жырлауы әбден қалыптасып қалған әдеби дәстүр «Нәзира», «Татаббу» (жауап) тәсілі бізде әлі зерделі зерттеу нысанына айналған жоқ. Әлі М.Әуезов айтқан цитатаның айналасында жүрміз», -деп келелі пікір айтқан [5, 129].

Сыр сүлейлері қолданған шығыстық дәстүр мен мотивтерді зерттеп, ерекшеліктерін ашу әдебиеттануда ғылыми ізденісті қажет ететін өзекті мәселе екені сөзсіз.

Тұрмағамбет, Қаңлы Жүсіп, Шораяқтың Омары мысалдарын арнайы қарастыру себебіміз осы үш ақын Сыр сүлейлеріне мысал жазудың үлгісін көрсетті.

Нәтиже мен талқылау. Сыр сүлейлері мысал өлеңдерінде әдеби ықпалдастық арқылы туындаған ортақ мотивтерді дидактикалық, философиялық, дүниетанымдық ойлармен бере білген. Қазіргі әдебиеттану ғылымында ерекше көңіл бөлініп жүрген мысал өлеңдердің композициялық бірлігіндегі шығыстық мотивтердің ұқсас келуі заңды құбылыс. Себебі тақырып та, идея да, кейіпкер де өмір шындығынан алынады. Өмір сүру

салты ұқсас, жақын халықтардың танымдық қасиеттері де ұқсас келеді. Мысал өзегі етіп пернелеп айтуды ұрпақ санасына ізгі қасиеттермен сіңіруде Сыр сүлейлерінде тәлім-тәрбие тағылымын нысан ету үлгілері мол.

Мысал өлеңдер тарихы өте ертеден басталады. Ертедегі VI ғ. Эзоптың грек әдебиеті мен XI ғасырдағы М.Қашқаридің «Диуани-лұғат-ат түрік» сөздігінде және орыс әдебиетінде И.А.Крылов мысалдарында айқын көрініс берген.

В.Г.Белинский: «Өлең сөздің бұл тегі француз бен орыс сөз өнерінде ғана кемелдене жетіп өркендеді. Французда мысалшы Лафонтен, ал орыста мысал жазған данышпан И.А.Крылов болды», - дейді [6, 63]. Қазақ жазба әдебиетінде мысал жанры XIX-XX ғасырда А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхан, С.Көбеев, С.Дөнентаев, Б.Өтетілеуовпен қатар Сыр сүлейлеріде мысал жанрының тамаша үлгісін жасағандығын аңғарамыз. Сыр сүлейлері мысалдарында Шығыстық сарынды қазақ халқының тұрмысына жақындата суреттеу басым. Т.Ізтілеуовтің «Лұқпан Хакім», «Сүлеймен және кірпішешен», «Көкқұтан мен шымшық», О.Шораяқұлының «Жарлы Талип», «Қара шекпен», «Бір пиала май», «Хақ Сүлеймен», Жүсіп Қадірбергенұлының «Ана мен бала» және т.б. туындыларында адам мінезін, халықтың жай-күйін, надандық, алауыздыққа байланысты ойларын тұспалмен бере отырып, халық даналығының тәлім-тәрбиелік тағылымын ұғындырады.

Мысалы: Т.Ізтілеуов «Көкқұтан мен шымшық» мысал өлеңінде адамдар арасындағы мақтаншақ, менмендік, бақай есеппен өмір кешетін қасиеттерді тұспалдай сынап, оқырманға ой салады. Шымшықты Көкқұтаннан жеңілдірмей аллегориялық тәсіл арқылы адам бойындағы түрлі мінездерді көрсете білген:

Сен маған айтпа ұнамсыз кеп,
Онан да бірігейік, болмайық шет!
Таптырмас татулықты қолдан беріп,
Кетпейік қапелімде өкініш жеңіп, - деп шымшықты өзі кішкентай болса да ақылды, ойлы етіп суреттеп, ұлттық ділге лайықты түйінді ғибраттық ойға жинақтаған.

Әдебиеттің көне жанры болып келетін мысалдар әлем әдебиетінде бар дегенмен үнемі бір-бірімен алмасып, әдеби ықпалдастыққа түседі.

А.Байтұрсынов «Әдебиеттанытқыш» еңбегінде «Адамның ғамалын, мінезін, құлқын, жанды-жансыз нәрселер арқылы салт-санасына сәйкес көрсетіп өнегелеу-мысалдау болады. Мысалдар көбінесе хайуанаттар турасында шыққан ертегілерден алынады» [7, 125], - деген пікірі мысал жанрындағы шығармаларға өмірден алынған түрлі байсалды тұжырым, қорытындылардың негіз болатынын аңғартады. З.Қабдоловтың «Мысалдың мазмұны бүкпелі болғанымен, идеясы астарсыз ашық, тура, тілі мірдің оғындай өткір, шымшыма шымыр келеді» [8, 294], - деп әдеби тек жанрларының мысал үлгілеріне жіктеме беріп, адамзат тарихында қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастар жан-жақты, сан қырлы қасиеттерімен саралана талдануын астарлап, тұспалдай сөйлеу, соңында адам мінезіне баға беру сипатымен ғибраттық, өнеге берерлік сарындағы шығарма үлгісіндегі жанр екенін танытады.

Сыр сүлейлері Шығыстың классикалық туындыларындағы ғибрат берерлік сюжеттерді өз халқына мысал арқылы жеткізіп, адам бойындағы, әлеуметтік ортадағы кездесетін кемшіліктерді сықақпен сынап дүниетанымдық, ғибраттық көзқарастарын бере білген. Ертегі-аңыз, діни дүниетаным, ғибраттық үлгі беруде Шығыстық дәстүрді сақтап, ортақ желі идея бірлігін исламдық мәдениетке тән ерекшеліктермен негіздеген.

Мәселен, Т.Ізтілеуовтің «Лұқпан Хакім» мысалында «Үлгісіз іс, күлкіге түс етеді екен» - деген жігіт сөзімен шешіледі. Лұқпанның ұлына айтқан үш нақылы Құранның 91 сүресінің негізінде, ислам дінінің адам тәрбиесіне ықпалын насихаттаумен баяндап, Шығыстық әдебиет үлгілерін елге тарата отырып, шығыстық дәстүр қалыптастырған. «Ізгілікке ұмтылу, адами қасиеттерге баулу, жақсылық, қайырымдылық жасау, жомарттық таныту, сабырлы, парасатты болу сынды асыл қасиеттер маңызды болса, Сыр сүлейлері мысалдарында осы асыл қасиеттер ерекше дәріптеледі» [9, 43].

Тұрмағамбет ақын құранның 31-Лұқман сүресінің кейіпкері дананың өсиетін насихаттай отырып, ислам дінінің адам тәрбиесіндегі ықпалы, қуатты құрал екенін дәлелдейді.

Біздің пайымдауымызша, Тұрмағамбет ақын мысалда шығыстық мотивтерді сақтай отырып, ғибрат үлгі беруді ұтымды қолданған. Мысалдарды өсиет мысал, аңыз мысал деп бөліп қарастыратын болсақ «Лұқпан Хакім» мысалы мысал аңыз екенін айқындап тұрғандай. Рухани қазынамыздың ішінен тәрбиелік мәні бар мысалдарға ден қояр болсақ, О.Шораяқұлының мысалдарының орны ерекше. Мәселен, О.Шораяқұлының «Маймыл» атты мысалында бір патшаның үш ұлы болыпты, екеуі бәйбішеден, біреуі тоқалдан екен. Үшеуі бір қызға ғашық болып, соңында жауласып, әскер жинап соғыспақшы болады. Сонда патша ұлдарына үш тарапқа оқ атыңдар оқ түскен үйдің қызына үйленесіңдер деп шарт қояды. Екі үлкен ұлдың оғы түскен үйдің қызына үйленді де, кішісі Әділбектің оғы айдалаға түседі. Патша Әділбекті оғын тауып келуге жұмсайды. Көп қиналып оқты табады, бірақ оқты бір маймыл тістеп отырады. Оқты алып жүре бергенде маймыл атының артына секіріп мініп алады. Жігіт маймылды өлтірмекші болады, сонда маймыл мені пайғамбарлар саған некелеген деп қалмай қояды. Елге маймылмен оралғанда патша үш ұлына тағы да тапсырма береді, сапарға шығатынын айтады. Әйелдеріне жылдам мың шатыр мен мың үй тігуді бұйырады. Кімде-кім орындамаса дарға асылатынын түсіндіреді. Осы шартты тек маймыл ғана орындайды. Маймыл болып жүрген ақылды сұлу қыз-Айни Камал атты перілердің патша қызы екен. Әділбек соған қосылады [10, 136].

Етсе егер қай уақытта ізгі талап,
Өлшеусіз өміріне пайда табар,
Еңбегі талапты ердің босқа кетпей,
Тап болған Әділбекке маймыл Камал [11, 149].

Сюжеті шығыстың қиял-ғажайып ертегісінен алынған мысалдағы ғибраттық, нақылдық түйін – адамгершілік, адалдық істердің ұлағатын насихаттау.

Мысал сюжеті шығыс халықтарына ортақ аңыздық желіге құрылған ондағы көркем мотивтер:

- Патшаның үш ұлы бір қызға ғашық болу мотиві;
- Патшаның үш ұлына шарт қою;
- Түс көріп, аян беру мотиві;
- Кіші ұлдыңүнемі жары ақылды болу мотиві;

Бұл мысалдағы оқиғалар шығыста көп кездесетін сарын десек, шығыстық үрдіс, дәстүрді ұстаған О.Шораяқұлы қазақ ұғымына жақындата жырлап, шығыстық дәстүрді қалыптастырған. Сөйтіп шығыс поэзиясындағы адамгершілік-имандылық тақырыбын көркемдік ойлау жүйесінде дамытқан. Аталған мысалдағы авторлық идея сөз өнері шығармаларының халықтығын дәлелдейді, адамгершілік ұлағатын бойға сіңіру адамзаттық құндылық екендігін насихат етеді.

Әдебиет зерттеушісі М.Қаржауов: «Омар ақын өмір сүрген ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Сыр елінің мәдени, рухани өсуі негізінен ауыз әдебиетіне және Шығыс әдебиетіне сүйенген ақындық және жыраулық өнер арқылы жүріп жатты», - деп пікір айтқан [12, 105].

Ғалымның осы пікіріне сүйенсек, Омар ақын Шығыстық жауһар жырларды жақсы білген және рухани өсу жолында Шығыстық гуманистік ойларды мысалдарына негіз еткен.

О.Шораяқұлының «Қанағат», «Бір пиала шай», «Қойшы мен ұры» және аңыздық сюжетке құрылған «Жарлы Тәліп», «Қара шекпен», «Маймыл», «Үш күлше» мысалдары ғибраттық, нақылдық үлгіде жазылған шығармалар.

О.Шораяқұлы «Қойшы мен ұры» мысал өлеңінде:Өмірдегі адал, ешкімнің ақысын жемейтің, сенгіш адам болмысын ұрыға алданған қойшы бейнесінде алып:«Ал,- деді,- керегіңді өзің қалап», -деп, аңғалдығы танылған қойшыны арыстан терісі арқылы қорқытып, оған тамаққа қойларын бергізген ұрының жымысқы әрекетін:

Кетуші ет кез келгенді зар еңіретіп,

Жанынан жазатайым өтсе жанап,- деп өмірде кездесетін арамза, жемқор, айлакер қасиеттерді сынға алып, жаманнан жирендіруді мақсат етеді.

Сыр сүлейлері мысалдарының тақырыбы алуан түрлі, ғибраттық үлгіге құрылып, бәрінде ортақ желі, идеялық бірлік байқалады. Ойымызды ғалым Ө.Күмісбаевтың пікірімен түйіндейтін болсақ: «Мысалдың тақырыбы сан алуан кейіпкерлері аң, құс, балық, өсімдік дүниесі, кейде оқиғаға адам да қатыстырылады. Негізгі сюжетке қоса нақыл түрінде түйіндемесі де болады», - дейді [13, 145].

Сыр сүлейлерінің мысал өледері өсиет-насихат үлгісінде, аңыз, шығыстық сюжетке негізделген үлгіде, дастан, хикая үлгісінде кездесетінін аңғарамыз.

Омар Шораяқұлының мысал өлеңдерін өсиет мысалдар және шығыстық сюжетке құрылған аңыздар мен дастан жанрында жазылған мысалдар деп топтастыруға болады.

«Жарлы Тәліп» туындысында кедей Тәліпке патша қызын бермей, гаухар әкелуге жұмсайды:

Жарқырап су түбінде жатыр екен,
Болғандай небір асыл көзге күйік!
Жарбиып жар жағада отыр «күйеу»,
Дарияны барлық суын меске құйып.

Нұрланған шамшырақтың сәулесімен
Таңырқап таудан келді құлан, киік.

Қасында сайран еткен сансыз әскер,
Патша да келді дереу хабар тиіп.

«Жылатып, жанды, жансыз мақұлықты,
Отырмын дарияның суын тыйып.

Шамшырақ-інжу, гаухар, жақұттардан -
Ал, шахым, керегіңді шапшаң жиып!», - [14, 42]

көл суын тартып отырған Тәліпті көріп, ойға қалған патша:

Патша да басқасы да кетті бұйып.

Падиша кереметке қайран қалып,

Ақыры қызын берді неке қиып,

Күйеу ғып қызметке отырғызды,

Жармасы талапты ердің болмас сұйық,-[14, 42] Тәуекелдің тонын киіп, еңбектеніп жұмыс жасаған жігітке су мен батпақ сүттей ұйып, көмегін беріп, дегеніне жеткізеді.

Мысалдың ғибрат алар тұсы:

Тастамас талапты ерді, тәңірім шөлге,

Жатқанның пайдасы жоқ, бекер жасып,-[14, 42] деп адал еңбек өрге жетелейді деген ойды ұғындырады.

Сыр сүлейі Т.Ізтілеуовтің шығыстық үлгіде жазған «Лұқпан Хакім», «Төрт дос», «Үш бәңқор», «Дарақ пен сая», «Сүлеймен мен кірпішешен» т.б. мысалдары ислам мәдениетіне тән заңдылықтар көлемінде жырланған.

«Төрт дос» деген мысалы Шығыстың «Кәмила мен Димна» атты шығармасынан нәзіраланып жазылған.

«Лұқпан Хакім» мысалы Құранның 31-сүресіндегі кейіпкерлер арқылы берілген. Мысал сюжетінде Лұқпан өмірден өтер алдында ұлына үш насихатты мысалы еткен. Біріншісі жаңа байыған адамнан қарыз алма, екіншісі жандаралмен дос болма, үшіншісі жасырын сырларыңды әйеліңе ашпа» - деген. Шығыс халықтарына ортақ Лұқпан Хакімнің ұмытылмастай үш насихатына құрылған.

Әке өсиетін сынамақ болған баласы жаңа байыған досынан қарыз алады, сонан соң бір қойды сойып қапқа салып сарайға іліп қояды да әйеліне кісі өлтіріп алдым дейді, жандаралмен дос болады.

Бір күні әйелімен ұрсысып қалып, ұрып жібереді. Сол кезде әйелі жандарал шақырып, адам өлтірген деп ұстатпақшы болады. Жандарал досы қолын байлап алып кеткелі

жатқанда, қарыз берген досы ақшасын сұрап жағадан алады. Бұның бәрі әке өсиетін сынамақ екенін айтып, жігіт жаладан құтылады [15, 338].

«Лұқпан Хәкім» мысалында ақын патшаның ұлына айтқан өсиеті арқылы халқына әділдік, адалдық, достықтың беріктігін сақтаудың мазмұнын мына жолдар арқылы берген.

Жасырын сырыңды айтпа қатыныңа,

Жаңа мал біткеннен қарыз алма.

Патшаның жентетімен жақын болып,

Жаныңа зақым қылар, жүргізбе ықтан [16, 114].

Мысалдың тақырыбы – адамгершілік, адалдық, достыққа беріктікті көрсету. Идеясы – мысал кейіпкерлері арқылы ақын оқырманға ой салған, яғни, адамға тән абзал қасиеттерді мойындау. Ұ.Байбосынова: «Т.Ізтілеуов «Лұқпан-Хәкім мысалында» Лұқпанның ұлына айтқан үш насихаты мысал етіледі. Ақынның ұсынып отырған қағидасы – Құрандағы 31-Лұқпан сүресінің кейіпкерлері дананың өсиеттерін насихаттау. Сол арқылы Ислам дінінің адамзат тәрбиесіндегі ықпалы қуатты құрал екендігі дәлелденеді» деген [17, 20].

Осы пікірге сай Тұрмағамбет ақын Лұқпанның үш өсиеті арқылы адамды адамгершілікке баулу, достықты қадірлеу, жасырын сырыңды жұртқа жаймау, ақын ұстаған позиция да осы еді. Гуманистік ойлар, халық арманын негізгі мотивке айналдырған. Шығыстық дәстүрді қазақ әдебиетінде қалыптастыра отырып, Т.Ізтілеуов ұлттық санаға ықпал еткен. Шығыстың ең үздік шығармаларын ел игілігіне айналдырып, рухани-адамгершілік ой-пікір дамытқан. Сөйтіп қазақ пен шығыс мәдениетінің тоғысып, ықпалдасуы арқылы ұлттық әдебиетте шығыстық дәстүрді қалыптастырған.

Шығыстық «Мың бір түн», «Тотынама», «Шаһнама» сияқты классикалық шығармаларды қайта жырлап, қазақ әдебиетіне жаңалық енгізді, сол жаңалық дамып келе дәстүрге айналды. Өнегелік тағылымы бар даналардың үлгілерін ғана ескеру керектігіне назар аударып отырған.

Сыр сүлейі Жүсіп Қадірбергенұлының шығыстың «Жауһар» атты кітабынан алынған «Ана мен бала» мысалында. Бір жесір әйел баласына шелек беріп, суға жұмсайды, бала ойнап жатқан балалармен кездесіп, ойнап қалады. Кешке шелекті үйіне бос алып келеді. Анасы ашуға мініп баласын үйден қуады. Сонда балалықпен ойнап қалдым деп бала анасынан кешірім сұрайды. Ана баласын кешіреді. Ақын мысалда ана мен баланың сүйіспеншілігін келешек ұрпаққа жеткізіп, ой түйіп, қорытынды жасаған. Мысал – хикаядағы ана мен бала оқиғасын баяндау, адамзат тағдырының белестерін, мейірімділікті өнеге ете отырып, ғибраттық-нақылдық түйін жасаған. Ғ.Тұяқбаев: Қаңлы Жүсіптің «Ғибрат кейінгіге патша ісі» атты мысалында әділ, іскер, иманды патшаның ел басқару ісін үлгі етіп алады», - дейді [18, 40].

Бұл шығыстық үлгіде жазылған мысалда Қаңлы Жүсіп мейірімділік пен әділдік, имандылық пен адалдықты сөз етеді. Ел басқарған патшаның әділ істерін үлгі ете отырып, кейінгіге ғибрат қалдырады. Патшаның 40 уәзірі, 30 қызметшісімен тату болып, ел басқаруы иманды, ынтымақты болуы деп тұжырым жасаған. Ақын Шығыс әдебиетінің інжу, маржандарын халқымыздың төл мұрасына айналдырып, дидактикалық-ғибратшылдық сарында танымдық, тәрбиелік мақсатта жырланған.

«Сыр бойы ақын-жыраулары шығармаларына негіз болған Шығыс классикалық поэзиясы аясындағы жалпытүркілік әдеби дәстүрлер ықпалдастығы философиялық-педагогикалық ұстанымдар бойынша көркемдік жалғастықты дамытты. Шығыс поэзиясы мен халықтық поэзияға тән небір образды айшықтар қалыптастырған ақындар ұлт, ұрпақ тәрбиесінде үлгі боларлық мұра қалдырған» [20].

Сыр сүлейлері деп аталатын өнер иелерінің мысалдарын толық зерттеу бір мақалада мүмкін емес, ол шолу жұмысынан аспайды. Сондықтан екі-үш ақынның шығыстық үлгіде жазылған мысалдарына ғана тоқталдық. Қызықты форма, ұтымды идеямен жазылған мысалдар – ғибраттық үлгі адамгершілік-гуманистік сезімдерді тануға жетелейтін тәрбие құралы.

Сыр сүлейлері шығармаларындағы мысал өлеңдердің тақырыптық-идеялық, мақамдық үлгілерін әдебиеттану тұрғысынан қарастыру арқылы ұлттық болмысты тануға Шығыстық дәстүрдің қалыптасуына көз жеткіздік.

Қорытынды. Шығыстық үлгідегі мысалдардың қазақ әдебиетіне бойлап ену құбылысын және Шығыстық дәстүрдің қалыптасуын әлемдік көркемдік дәстүрдің типологиялық ұқсастығымен сараладық. Бүгінгі ұлттық тарихымыздың жаңа беттері жазылып жатқан уақытта қазақ поэзиясының нәзира дәстүрінде қалыптасқан Шығыстық дәстүрдің Сыр сүлейлеріндегі көрінісін сөз еттік. Сүлейлер мысалдары арқылы қалыптасқан Шығыстық дәстүрдің орны да айқындалды.

Р.Нұрғалиевтің мына пікірі ойымызды дәлелдей түспек: «Еш уақытта ешбір елдің әдебиеті мен өнері томаға тұйық қалыпта, ұлттық шеңбердің ішінде ғана өсіп жетілген емес. Өзге жұрттың озық, асыл қазыналарынан нәр алып байығанда ғана өркен жаймақ» - дейді. Олай болса, біз сөз еткен ақындар шығыстық сюжетке құрылған мысалдарда өзге елдің асыл қазыналарынан нәр алып, Шығыс ақындарының көлеңкесінде қалмай, өздерінше дамытып, тың мотивтер қосып отырған. Шығыстық үлгіні орынды пайдаланып дәстүр қалыптастырған Тұрмағамбет, Омар, Қаңлы Жүсіп туралы материалдарды сараптауға ұмтылдық.

Шығыс үлгісімен жазылған мысалдарды әдеби дәстүр тұрғысынан бағалау, Сыр сүлейлеріндегі көрінісін айқындау және ғибраттық үлгінің ең бір түсінікті амалын ұтымды идеямен жырлаған деген тұжырымға келдік.

Дәстүр мен жалғастық, әдеби-мәдени байланыстар, әлемдік әдеби ықпалдастық сюжет алмасулар әлемдік әдебиеттану ғылымының аясын кеңейте түсетіні сөзсіз. Олай болса, Сыр сүлейлері мысалдарындағы Шығыстық дәстүр мәселесі де көркем әдебиетті теориялық жағынан айқындау үшін өзекті екенінде дау жоқ.

Ғылыми айналымға енген жоғарыда аталған ақындар мысалдары қазақ әдебиетінің сарқылмас қайнар бұлағына айналатынына еш күмәніміз жоқ.

Сыр сүлейлерінің мысал өлеңдері қазіргі және болашақтың ұлттық сөз өнері дамуында дәстүрлі көркемдік негіз болып қала беретіні ақиқат.

**Мақала ҚРҒЖБМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен №АР19680346 «Сыр сүлейлері шығармаларындағы Шығыстық дәстүр» ғылыми жобасы аясында жүргізілді.*

Әдебиеттер тізімі

1. Арабско-русский словарь. – М: «Советская энциклопедия», 1970. Т.1. - 591 с.
2. Кәрібозұлы Б. Беталыс. -Алматы: «Арыс», 2005. -200 б.
3. Базарбаев М. Өлең – сөздің патшасы, сөзсарасы. -Алматы: «Жазушы», 1973. -256 б.
4. Күмісбаев Ө. Алтын қазық.-Алматы: «Қайнар», 2012. -512 б.
5. Иманғазин М.М. Антика әдебиеті. - Талдықорған, 2006. -253 б.
6. Белинский В.Т. Шығармалар жинағы. -Алматы: «Жазушы», 1987. -263 б.
7. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. - Алматы: «Атамұра», 2023.-208 б.
8. Қабдолов З. Сөз өнері. 4 бас. -Алматы: «Қазақ университеті»,1992. -361 б.
9. Кәрібозұлы Б., Игенбаева Р. Сыр сүлейлері шығармаларының ұлттық, тәлім-тәрбиелік тағылымы. –Алматы: «Арыс» баспасы. 2019. -168 б.
10. Омаров Ш. Терме-толғаулары, өсиет мысалдар, айтыстар мен дастандар. -Астана: «Фолиант», 2009. -336 б.
11. Омаров Ш. Сөйле тілім жосылып. –Алматы: «Рауан», 1996. -301 б.
12. Қаржауов М. Шораяқтың Омарының әдеби мұрасы. –Қызылорда: «Компос», 2007. -144 б.
13. Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. –Алматы: «Ғылым», 1994. -176 б.
14. Шораяқов О. Шайыр. Өлеңдер, дастандар, айтыстар. –Алматы: «Жазушы», 1984. -176 б.
15. Жүсіпов Б. Т.Ізгілеуұлы шығармалары. - Алматы: «Дешті қыпшақ», 2007. -588 б.
16. Ізгілеуұлы Т. Назым. –Алматы: «Жазушы», 1972. -265 б.

17. Байбосынова Ұ. Сыр бойы ақын-жыраулар шығармашылығындағы ислам тақырыбы: ф.ғ.к. дәрежесін алу үшін арналған диссертацияның авторефераты. -Алматы, 2006. -23 б.
18. Тұяқбаев Ғ. Қаңлы Жүсіп. -Астана: «Фолиант», 2013. -272 б.
19. Tulebayeva A.T., Aitimov M. K., Oralova G. S., Kamisheva G. A., Serdali B. K. Philosophical Worldview and Pedagogical Perspectives of the Poets-Zhyrau of the Aral Sea and Syr Darya Areas. URL: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57205673196> (accessed: 20.04.2023).
20. Төлебаева А., Айтимов М. Сыр бойы ақын-жыраулары поэзиясындағы дүниетаным. // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. - 2020. - №1(71). -471-477 б.

References

1. Arabsko-russkiy slovar [Arabic-russian dictionary]. («Sovetskaya entsiklopediya», Moscow, 1970. Vol.1. 591 p.). [in Russian]
2. Karibozuly B. Betalys [Betalys] («Arys», Almaty, 2005, 200 p.). [in Kazakh]
3. Bazarbaev M. Olen – sozdin patshasy, soz sarasy [Olen – sozdin patshasy, soz sarasy] («Zhazushy», Almaty, 1973, 256 p.). [in Kazakh]
4. Kumisbaev O. Altyn kazyk [Altyn Kazyk]. («Kainar», Almaty, 2012, 512 p.). [in Kazakh]
5. Imangazinov M.M. Antika adebieti [Ancient literature] (Taldykorgan, 2006, 253 p.). [in Kazakh]
6. Belinskij V.T. Shygarmalar zhinagy [A collection of works]. («Zhazushy», Almaty, 1987, 263 p.). [in Kazakh]
7. Baitursynov A. Adebiet tanytkysh [Literary presenter] («Atamura», Almaty, 2023, 208 p.). [in Kazakh]
8. Kabdolov Z. Soz oneri [The art of words]. 4-th ed. («Kazak universiteti», Almaty, 1992, 361 p.). [in Kazakh]
9. Karibozuly B., Igenbaeva R. Syr suleileri shygarmalarynyn ulttyk, talim-tarbielik tagylymy [National, educational teaching of the works of Syr Suleyri]. («Arys» publishing house, Almaty, 2019, 168 p.). [in Kazakh]
10. Omarov Sh. Terme-tolgaulary, osiet mysaldar, aitystar men dastandar [Terme and reflections, oracles, aitys and sagas]. («Foliant», Astana, 2009, 336 p.). [in Kazakh]
11. Omarov Sh. Soile tilim zhosylyp [Speak, My Tongue] («Rauan», Almaty, 1996, 301 p.). [in Kazakh]
12. Karzhauov M. Shorayaktyn Omarynyn adebi murasy [Literary heritage of Omari of Shorayak]. («Kompos», Kyzylorda, 2007, 144 p.). [in Kazakh]
13. Kumisbaev O. Teren tamyrlar [Deep Roots] («Gylym», Almaty, 1994, 176 p.). [in Kazakh]
14. Shorayakov O. Shaiyr. Olender, dastandar, aitystar [Shaiyr. Poems, epics, aitys]. («Zhazushy», Almaty, 1984, 176 p.). [in Kazakh]
15. Zhusipov B. T. Iztileuuly shygarmalary [Works by T. Iztileuylu]. («Deshti kypshak», Almaty, 2007, 588 p.). [in Kazakh]
16. Iztileuuly T. Nazym [Nazym] («Zhazushy», Almaty, 1972, 265 p.). [in Kazakh]
17. Baibosynova U. Syr boiy akyn-zhyraulary shygarmashylygyndagy islam takyryby [The theme of Islam in the work of poets and zhyrau throughout the Syr]. Abstract of the dissertation for the degree of candidate of Philological Sciences. (Almaty, 2006, 23 p.). [in Kazakh]
18. Tuyakbaev G. Kanly Zhusip [Kanly Zhusip]. («Foliant», Astana, 2013, 272 p.). [in Kazakh]
19. Tulebayeva A.T., Aitimov M. K., Oralova G. S., Kamisheva G. A., Serdali B. K. Philosophical Worldview and Pedagogical Perspectives of the Poets-Zhyrau of the Aral Sea and Syr Darya Areas. Available at: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57205673196> (accessed: 20.04.2023).
20. Tulebaeva A., Aitimov M. Syr boiy akyn-zhyraulary poehziyasynyndagy dunietyanym [Worldview in the poetry of Syr Bayi poets], Abai atyndagy Kazakh Ulttyk pedagogikalyk universitetinin Habarshysy. «Filologiya gylymdary» seriyasy [Bulletin of the Abai Kazakh National Pedagogical University. "Philological Sciences" series], 1 (71), 2020, 471-477 p.). [in Kazakh]

У.Жанбершиева, Г.С.Оралова, А.Т.Төлебаева, Г.А.Камишева
Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

Восточные традиции в баснях-стихах сказителей земли Сыра (Турмагамбет, Жусип, Омар)

Аннотация. В статье рассматривается вопрос отражения восточных традиций в баснях таких сказителей земли Сыра, как Турмагамбет Изтлеуов, Шораяктын Омары, Кете Жусип, Канлы Жусип Кадирбергеноулы, Базар жырау и др. Дается научный анализ названных традиций в произведениях поэтов-сказителей Сыра: выявлены сходные сюжеты, повтор мотивов, преемственность; анализируется познавательная функция выразительных средств речи, используемых в баснях для привлечения внимания читателей. На примере басен, созданных на основе восточных сюжетов, делаются выводы о способах мышления сказителей, приводятся аргументы.

В статье раскрывается значение восточных традиций в творчестве сказителей земли Сыра. Дается оценка воспитательному значению басен Турмагамбета, Жусипа, Омара. На примере басен-стихов этих трех поэтов можно выявить художественные особенности литературного наследия сказителей земли Сыра. Анализируя восточный характер басен-стихов, приходим к выводу, что творчество поэтов-сказителей Сыра является составляющей частью национальной литературы.

На основе фундаментальных исследований казахских ученых делается попытка комплексного раскрытия восточных мотивов; выявляются мировые и национальные культурно-литературные связи и значение восточной традиции. Рассматривается вклад сказителей Сыра в развитие данного метода, дается научная характеристика их поэтического мировоззрения. С познавательной точки зрения анализируются восточная модель и поучительные мысли, нашедшие отражение в баснях.

В статье раскрываются особенности восточной традиции в баснях поэтов-сказителей земли Сыра, доказываются их национальная ценность.

Ключевые слова: сказители земли Сыра, восточный мотив, восточная традиция, духовное наследие, национальная ценность, поучительные мысли, восточное влияние, жанр басни.

U.Zhanbershiyeva, G.S.Oralova, A.T.Tulebayeva, G.A.Kamisheva
Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

**Eastern traditions in fables of storytellers of the land of Syr
(Turmagambet, Zhusip, Omar)**

Abstract. The article deals with the issue of reflecting oriental traditions in the fables of such storytellers of the land of Syr as Turmagambet Iztleuov, Shorayaktyn Omary, Kete Zhusip, Kanly Zhusip Kadirbergenuly, Bazar Zhyrau and others. A scientific analysis of these traditions in the works of poets-storytellers Syr is given: similar plots are revealed, repetition of motives, continuity; the cognitive function of the expressive means of speech used in fables to attract the attention of readers is analyzed. On the example of fables created on the basis of oriental plots, conclusions are drawn about the ways of thinking of storytellers, arguments are given.

The article reveals the meaning of Eastern traditions in the work of storytellers of the land of Syr.

An assessment is made of the educational significance of the fables of Turmagambet, Zhusip and Omar. Using the example of the fables-verses of these three poets, it is possible to identify the artistic features of the literary heritage of the storytellers of the land of Syr. Analyzing the oriental nature of the fables and poems, we come to the conclusion that the work of the poets and storytellers of Syr is an integral part of the national literature.

Based on the fundamental research of Kazakh scientists, an attempt is made to comprehensively reveal oriental motives; world and national cultural and literary connections and the significance of the Eastern tradition are revealed. The contribution of Syr's storytellers to the development of this method is considered, a scientific description of their poetic worldview is given. From a cognitive point of view, the oriental model and instructive thoughts reflected in fables are analyzed.

The article reveals the features of the Eastern tradition in the fables of the poets-narrators of the land of Syr, and proves their national value.

Keywords: storytellers of the land of Syr, oriental motif, oriental tradition, spiritual heritage, national value, instructive thoughts, oriental influence, fable genre.

Авторлар туралы мәлімет:

Жанбершиева Ұ. – ф.ғ.к., профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Оралова Г.С. – ф.ғ.к., қауым.профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Төлебаева А.Т. – магистр, аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Камишева Г.А. – п.ғ.к., қауым.профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Zhanbershiyeva U. - Candidate of Philological Sciences, Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Oralova G.S. - Candidate of Philological Sciences, Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Tulebayeva A.T. – Master, Senior Teacher, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Kamisheva G.A. - Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.